

ГІРНИЧОПРОМИСЛОВА БУРЖУАЗІЯ ПІВДНЯ РОСІЇ В РЕВОЛЮЦІЇ 1905–1907 рр.

У статті проаналізовано участь гірничопромисловців Півдня Росії в політичних процесах періоду революції 1905–1907 рр. Досліджено ставлення регіональної буржуазії до політичного устрою Російської імперії, Державної думи, Маніфесту 17 жовтня, українського національного питання. Охарактеризовано взаємовідносини промислової еліти Півдня з партіями кадетів та октябристів.

Ключові слова: буржуазія, Південь Росії, революція, З'їзд гірничопромисловців.

В статье проанализировано участие горнопромышленников Юга России в политических процессах периода революции 1905-1907 гг. Исследовано отношение региональной буржуазии к политическому устройству Российской империи, Государственной думе, Манифесту 17 октября, украинскому национальному вопросу. Охарактеризованы взаимоотношения промышленной элиты Юга с партиями кадетов и октябристов.

Ключевые слова: буржуазия, Юг России, революция, съезд горнопромышленников.

In the article, political standing of the mining bourgeoisie of Southern Russia on the background of the Revolution of 1905–1907 was covered. The author considers participation of regional entrepreneurs in elections to the State Duma of the Russian Empire and describes involvement of Liberal parties.

Key words: bourgeoisie, Southern Russia, revolution, Mining manufacturer's Congresses.

На початку ХХ ст. у гірничопромисловців Півдня Російської імперії виникла необхідність щодо визначення власного ставлення до існуючого ладу, перспектив розвитку держави і суспільства, характеру взаємовідносин з іншими соціальними верствами населення, пошуку дієвих форм організації представництва у владі й захисту своїх інтересів. Більшість дослідників з історії буржуазії відзначали, що в пореформений період приватний капітал сторонився участі в політичних справах та не був задіяний у системі державного управління. Підприємці зберігали цілковиту відданість самодержавству і не зважалися піти у відкриту опозицію до нього, а їх представницькі організації не виходили за відведені урядом рамки діяльності¹. В таких умовах торговельно-промислова верства країни не могла так швидко уподібнитися до західноєвропейської буржуазії, яка вже мала багатовіковий досвід боротьби з феодалними монархіями².

Пробудження й активне включення підприємців у політичне життя царської імперії прийшлося лише на період Першої російської революції³. Її події з усією очевидністю засвідчили необхідність переходу до більш інтенсивного етапу в сфері економічних перетворень та нагальної політичної модернізації держави⁴. Після 1905 р. почався новий етап і у житті великих промисловців — час відкритого політичного протесту їх проти самодержавства, що відбувався в унісон з іншими верствами суспільства⁵. К. Пажитнов називає його «героїчним періодом історії російської буржуазії», а А. Єрманський — періодом «промислового лібералізму»⁶.

На початку XX ст. з'явилися перші праці, в котрих було запропоновано концептуальний підхід до розуміння ролі підприємців у політичному житті країни. Участь буржуазії в подіях 1905–1907 рр. дала поштовх до виходу численних публікацій, статей та брошур, що мали на меті дослідити ідеологічну програму і процес консолідації підприємців, у тому числі й південноросійських гірничопромисловців (К. Пажитнов, А. Єрманський, В. Горн)⁷. В радянській історіографії вони характеризувалися з позицій історичного матеріалізму. Перші відповідні дослідження відносяться до 20-х рр. XX ст.⁸. Завдяки виходу монографій Є. Черменського, В. Лаверичева, В. Старцеві та Л. Шепельова у радянській науці було започатковане комплексне академічне дослідження історії російської буржуазії періоду капіталізму. Деякі сюжети стосувались і політичних аспектів діяльності підприємців⁹. Історія гірничопромисловців Півдня Росії розглядалася переважно в загальноімперському масштабі й оцінювалася негативно, що не дозволило об'єктивно проаналізувати їх роль у суспільних процесах. Лише з 90-х рр. XX ст. відкрилися можливості для неупередженого вивчення участі підприємців у подіях 1905–1907 рр. Початкові контури для цього було окреслено в працях сучасних українських та російських дослідників¹⁰. Однак ступінь розробки теми характеризується відсутністю спеціальних праць, у яких би комплексно розглядалася участь гірничопромислової буржуазії регіону у політичних зрушеннях періоду революції 1905–1907 рр. Це питання не стало самостійним предметом дослідження в історіографії, а тому автор і робить спробу його системного аналізу.

Підприємці Півдня на початку XX ст. були однією з найбільш економічно впливових та могутніх груп промисловців Російської імперії. Їх корпорація мала авторитет найдавнішої представницької організації підприємців регіону й гідного виразника їх інтересів¹¹. Для аналізу політичних змін у поведінці цієї буржуазії під час революції 1905–1907 рр. слід зважити на той факт, що остання історично, економічно і фінансово була тісно пов'язана із столичною промисловою групою підприємців. Це й визначило на довгий час її політичні позиції. Факторами, котрі зумовили орієнтацію буржуазії півдня на Петербург, були: широка урядова підтримка промисловості регіону, обслуговування її інтересів переважно банками міста, місцезнаходження правлінь великих акціонерних товариств у столиці, глибокі ділові зв'язки з її чиновниками та фондовою біржею, яка мала всеросійське значення і забезпечувала комунікацію з іноземним капіталом тощо¹². Це в свою чергу обумовило специфічні риси колективної свідомості підприємців Півдня.

На політичне становище буржуазії регіону вплинуло те, що її формування відбувалось у період індустріального капіталізму, а це зумовило появу промисловця нового типу, котрий за походженням, рівнем освіти й професійною підготовкою значно відрізнявся від підприємця попередньої доби¹³. Інноваційні явища, модерні уявлення, творче мислення, що поступово проникали в світобачення промисловців, вступали у конфлікт з традиційними моделями адміністрування, звичними цінностями кріпосницької доби, соціально-становою організацією суспільства. Підприємців не влаштовували обмежені рамки їх участі в складі урядових органів, скромні можливості впливу на політику державної влади та законотворчість, система патронату і контролю над промисловістю. Разом із тим до них прийшло розуміння, що вирішення цих проблем лежить у політичній площині. З цього приводу В. Старцев відзначав: «Класовий інстинкт» буржуазії незмінно штовхав її на шлях поступового завоювання державної влади»¹⁴.

Початковий етап революції 1905–1907 рр. було відзначено кардинальними змінами в політичній свідомості підприємців Півдня. Вперше в історії Російської імперії промисловці виступили не на боці правлячого уряду¹⁵. Формою системного протесту стали численні записки представників буржуазії, які були направлені в січні–березні 1905 р. до владних інституцій. Так, у зверненні фабрикантів та заводчиків Москви й однойменного району, прийнятому наприкінці січня 1905 р. на зборах більше ніж 200 підприємців, вказувалося, що постійна бюрократична опіка, вузькість внутрішнього ринку, відсутність політичних прав, міцного правового порядку та системи народного представництва були головними причинами суспільного опору¹⁶. Подібний зміст мав і письмовий протест петербурзьких заводчиків та фабрикантів, направлений 31 січня 1905 р. міністру фінансів. У лютому 1905 р. зі своїми політичними записками виступили також уральські гірничопромисловці, київські цукрозаводчики й підприємці Центрального промислового району¹⁷. Основною їх ідеєю була вимога здійснити корінні реформи, проголосити громадянські права і скликати народних представників. Опозиційний характер публічних виступів буржуазії дозволив П. Берліну констатувати, що з початком революції «капітал відрікся від самодержавства»¹⁸.

Південноросійська буржуазія підготувала свою доповідну записку пізніше від інших аналогічних регіональних груп. 12 березня 1905 р. її підписали 18 членів Ради з'їздів гірничопромисловців та 11 великих підприємців Півдня. 30 березня вона була надіслана головою останньої М. Авдаковим міністру землеробства й державних маєтностей. Як відзначав А. Єрманський, поведінка промислової буржуазії регіону, котра завжди стояла на передових позиціях у підприємницькому середовищі, мала більш поміркований характер порівняно з іншими територіальними групами капіталу¹⁹. За словами В. Корзун, факт пізньої появи цієї записки свідчив про значну політичну інертність південноросійської буржуазії²⁰. Це лише частково відповідає істині та потребує додаткового пояснення.

На противагу іншим представницьким організаціям регіону, які робили акцент на демократичних правах і перегляді політики підприємців, гірничо-промисловці виступали за встановлення твердої правової системи й стабільної влади. «Промисловість може розвиватися лише за умови існування міцних законів та сильної влади, котру всі поважають і визнають. Вона може процвітати лише серед народу, здатного споживати її вироби. Тимчасом при існуючому бюрократичному режимі у створенні та скасуванні законів існує повне свавілля. Тому закон не може слугувати підставою для правильного промислового розрахунку», — вказувалося в їх записці. Один із представників гірничопідприємницької буржуазії Півдня критикував безсилля уряду, підкреслюючи, що з початком революції «виявилась повна неспроможність влади бюрократії, яка не знайшла у собі сили забезпечити недоторканність майна приватних осіб від руйнівних інстинктів некультурного натовпу»²¹.

Значна увага гірничопромисловців зосереджувалася на питанні реформування політичного устрою. Їх записка починалася із посилання на царський рескрипт від 18 лютого 1905 р. В ній вказувалося на необхідність залучення до обговорення державних справ виборних від існуючих самоврядних організацій — земств, міст, промислових з'їздів, наукових установ тощо. Ідеалом південно-російських підприємців була модернізована цензова система народного представництва, заснована на законодавчих принципах із широким врахуванням інтересів промисловості й торгівлі²². Паралельно із запискою від 30 березня 1905 р. голова ради з'їздів гірничопромисловців М. Авдаков із кон'юнктурних мотивів надіслав на ім'я Миколи II листа, у котрому висловив безмежну подяку імператору за оголошену в рескрипті від 18 лютого велику реформу²³.

Тактика поміркованого звернення до влади мала продемонструвати вірність найбільш відданої представницької організації російської буржуазії легальним принципам політичної діяльності і монархічним основам державного ладу. Проте навіть стриманий зміст записки для частини підприємців був свідченням надмірного радикалізму. Окрема їх група у складі гірничопромисловців К. Размаріці, М. Шелгунова, І. Степанівського, С. Пастухова та А. Рутченка підписала доповнення до зазначеного звернення, в котрому вимагала від влади швидкої стабілізації й використання будь-яких заходів для цього. Завідуючий криво-різьким підприємницьким товариством «Жовта ріка» К. Размаріца подав власну окрему думку, у котрій підкреслював: «Нам, як представникам гірничопромислових підприємств, людям, яким ввірені величезні чужі капітали, необхідно зараз же невідкладно звернутися до уряду з проханням щодо охорони порядку на промислах і захисту від свавілля та грабежів натовпу, ще не перевихованого. Це — у повноваженнях уряду, й кожний уряд це зробить»²⁴.

Незважаючи на свою поміркованість і обмеженість, звернення південних гірничопромисловців мало важливе політичне значення. Воно продемонструвало в очах суспільства той факт, що підприємницькі кола не будуть стояти осторонь революційних подій. «Горнозаводской листок» улітку 1905 р. з цього приводу висловив сподівання, що приєднання промисловців до суспільно-політичного руху, безперечно, збільшить сили прихильників оновлення держав-

ного ладу й назавжди відкине уявлення про підприємців як про «відсталі та ретроградний елемент російського суспільства»²⁵.

Найвищою точкою опозиції представників великого капіталу до самодержавства став всеросійський торговельно-промисловий з'їзд, котрий відбувся у Москві 4–6 липня 1905 р.²⁶ Участь у ньому взяли 23 представницькі організації буржуазії, серед яких були і представники з'їздів гірничопромисловців Півдня Росії. Інтереси великих підприємців регіону представляли 4 делегати, обрані від з'їздів гірничопромисловців та Харківської кам'яновугільної й залізоторгівельної біржі. За кількістю представників серед підприємницьких організацій група капіталістів займала друге місце після Петербурзького товариства заводчиків та фабрикантів²⁷.

Рішення з'їзду продемонстрували важливу трансформацію політичної свідомості буржуазії. Більшість підприємців визнали, що «становище промисловості за нині діючого державного ладу є безвихідним і абсолютно незабезпеченим». Було чітко проголошено вимогу зняти з підприємств усі адміністративні обмеження й заборони. Буржуазія закликала також взяти активну участь у виборах до Державної думи²⁸. Делегати від гірничопромисловців Півдня підтримали позицію більшості та висловилися за двопалатне народне представництво, в котрому одна палата мала б обиратися населенням, а інша — окремими територіями й установами. Також вони виступили за надання народному представницькому органу законодавчих прав. Значна кількість делегатів висловилися за загальне рівне виборче право з використанням двоступеневої системи голосування²⁹. Це було перше відкрите і публічне висловлювання великої буржуазії щодо перспектив розвитку держави. Оцінюючи його значення, «Горнозаводской листок» пояснював: «З'їзд дав велике сподівання на те, що буде закладена основа для майбутньої сильної політичної організації промисловців з метою захисту їх інтересів³⁰».

Оприлюднення Маніфесту 17 жовтня 1905 р., котрий проголосував громадські свободи та законодавчий характер Державної думи, було сприйняте буржуазією як своєрідна форма пристосування монархічного ладу до капіталізму, початок нової конституційної ери в історії імперії, велике досягнення на шляху до встановлення стабільності у суспільстві³¹. 10 листопада 1905 р. Рада з'їздів гірничопромисловців Півдня Росії направила керівнику уряду С. Вітте телеграму, підписану представниками більше ніж 100 фірм регіону, з висловленням повної довіри політиці його кабінету та сподіванням на скоріше здійснення реформ у дусі Маніфесту 17 жовтня³². В підприємницькому середовищі зміцнювалась впевненість, що революція виконала своє завдання, оскільки забезпечила легальні можливості для політичної діяльності й добила громадянських свобод.

Відповідну стратегію і поведінку гірничопромислової буржуазії активізувало й скликання Державної думи, що дало можливість репрезентувати її соціальні інтереси у нових умовах. Ще 19 березня 1905 р. міністр внутрішніх справ імперії О. Булігін прийняв делегацію від представників підприємців, серед котрих був і голова Ради з'їздів гірничопромисловців Півдня Росії

М. Авдаков. Урядовцю було подано доповідну записку, підписану 27 великими підприємцями, в тому числі й південними гірничопромисловцями І. Ясюковичем, Є. Таскіним, Ф. Єнакієвим та О. Ауербахом. У ній наголошувалося на необхідності залучення до складу учасників наради в О. Булигіна підприємців як виборних осіб від дорадчих представницьких організацій³³.

«Горнозаводской листок», переймаючись тим, щоб інтереси місцевої буржуазії не були відтіснені на другорядний план іншими групами населення, закликав представників південної промисловості виробити власну програму щодо проєктованого народного представництва³⁴. В травні 1905 р. друкований орган гірничопромисловців регіону окреслив перші тези такої програми: народне представництво повинне внести порядок у політичне життя й усунути революційну смуту; майбутній законодавчий орган має відповідати реальному співвідношенню всіх груп населення, а запропонована в законопроєктах процедура виборів до нього на базі реорганізованих установ місцевого самоврядування надавала перевагу лише дворянству³⁵.

Посилена увага буржуазії Півдня до політики пояснювалась її тверезим діловим інтересом і занепокоєнням щодо можливої ревізії з боку Думи урядового курсу опіки над промисловістю регіону, що фактично означало б крах чітко вибудованої системи взаємовигідного співробітництва підприємців та влади. В цих умовах великі промисловці Півдня виступили за перегляд виборчого законодавства й як альтернативу висунули ідею надання відповідних прав акціонерним товариствам. У вересні 1905 р. гірничопідприємці регіону констатували, що в одному з перших законопроєктів передбачалося надати право голосу на з'їздах міських і повітових виборців уповноваженим від товариств та компаній. Проте це положення так і не ввійшло до виборчого закону від 6 серпня 1905 р.³⁶ Несприятливі законодавчі умови й політична неорганізованість буржуазії Півдня призвели до того, що серед обраних депутатів Державної думи від південноросійських губерній домінували землевласницькі кола.

Початок революції у 1905 р. став міцним каталізатором, котрий значною мірою прискорив політичну консолідацію різних груп російського суспільства. Гірничопромислова буржуазія регіону не могла стояти осторонь політичних процесів, що значно активізувалися під впливом революції. Найавторитетнішою ліберальною партією Російської імперії була Конституційно-демократична (КДП). В архівних джерелах зв'язки між місцевими кадетськими комітетами і підприємцями не виявлено ані у Таврійській губернії, ані у Катеринославській³⁷. Це є показовим з огляду на те, що КДП виграла вибори в останній та Області Війська Донського до І Державної думи і жодного представника від гірничопромислової буржуазії Півдня не обрала в як депутата³⁸.

Вивчаючи це питання, російський дослідник Ф. Селезньов спробував обґрунтувати причини прихованої конфронтації між кадетами і гірничопідприємцями регіону. По-перше, співробітництво гірничопромисловців із кадетами унеможлиблювала конкуренція перших із нафтопідприємцями, котрі досить тісно співпрацювали із структурами Конституційно-демократичної партії. По-друге, провідний спонсор кадетів — Азовсько-Донський банк — був еконо-

мічним суперником синдикату «Продвугілля», основу якого становили промисловці Півдня. По-третє, підприємці регіону, на відміну від більшості промисловців інших районів працювали на приватних, а не на казенних землях, тобто у них не було підстав для симпатій до кадетської аграрної програми, що передбачала обмеження державного земельного фонду. По-четверте, казна була найбільшим споживачем продукції важкої промисловості Півдня й захищала її митними заходами від іноземної конкуренції, що робило позицію підприємців регіону досить лояльною до уряду. По-п'яте, паливо та металургійні вироби Півдня були розраховані на внутрішнє споживання, в тому числі вітчизняною важкою промисловістю, і не потребували виходу на світовий ринок, у той час коли російська нафта, нафтопродукти, золото й платина, навпаки, були затребувані за кордоном³⁹.

Аргументація Ф. Селезньова, котрий на широкому матеріалі досліджував і порівнював відносини кадетів із різними групами буржуазії в межах всієї Російської імперії, дозволяє погодитися з його висновками. Проте слід додати, що базовою конфронтаційною лінією між гірничопромисловцями регіону та конституційними демократами були не лише економічні розрахунки, а й той факт, що буржуазія Півдня лояльніше ставилася до існуючого політичного ладу, щодо котрого кадати зарекомендували себе як опоненти. У цьому контексті підприємцям району імпонувала більше діяльність октябристів з їх поміркованими конституційно-монархічними принципами і розгорнутою економічною програмою.

Представники гірничопромисловців Півдня взяли безпосередню участь в організаційному оформленні «Союзу 17 жовтня» (октябристів). На нараді засновників партії, що відбулася 4–5 листопада 1905 р. у Петербурзі, з-поміж 23 відомих діячів підприємництва, торгівлі, земського та міського самоврядування були присутніми представники південноросійської буржуазії Ф. Єнакієв й І. Лихачов. Згодом вони ввійшли до складу центрального комітету октябристів⁴⁰. Перший користувався досить заслуженим авторитетом й повагою серед підприємців, був керівником та членом правління 6 промислових організацій, серед котрих Товариство Північно-Донецької залізниці, Російсько-Бельгійське металургійне, Російське паровозобудівне й механічне тощо⁴¹. І. Лихачов був заступником голови Товариства катеринославських (донецьких) залізобудівних і сталеливарних заводів та директором Донецького металургійного товариства штампів⁴². З 1907 р. до складу керівного органу «Союзу» ввійшов і М. Авдаков⁴³.

На етапі розгортання діяльності партії октябристів найдіяльнішу участь серед південноросійських підприємців проявив Ф. Єнакієв. У ході аналізу протоколів засідань центрального комітету останньої за 1905–1906 рр. прослідковується його активна позиція з актуальних питань партійного й суспільного розвитку. Так, промисловець висловлювався за необхідність перегляду закону від 12 жовтня 1905 р. щодо права на вільні збори, звертав увагу на той факт, що через масові страйки значна кількість робітників знаходилися в скрутному матеріальному становищі, переймався повільними темпами розбудови місцевих партійних організацій у Катеринославській губернії⁴⁴. За ініціативи підприємця

на спільному засіданні столичних відділів центрального комітету октябристів 8 січня 1906 р. було підняте питання про обрання до Думи представників від робітників. Торкаючись порядку денного запланованого з'їзду партії, Ф. Єнакієв висловив думку, що він має вирішити два найважливіших завдання: налагодити широкі зв'язки з організаціями на периферії та з'ясувати можливості «Союзу» по відношенню до інших партій⁴⁵. Поразка октябристів у першій думській виборчій кампанії весною 1906 р. деморалізуюче відбилась на роботі їх керівних органів. На засіданні центрального комітету в Петербурзі 27 березня 1906 р. Ф. Єнакієв запропонував програму реорганізації «Союзу» у Національно-прогресивну партію, вважаючи це запорукою майбутнього успіху⁴⁶. Проте більшість однопартійців не підтримала його ідею і 7 квітня 1906 р. ухвалила рішення ні в якому разі не змінювати назву⁴⁷.

Із самого початку революції підприємницький капітал був налаштований на створення власної політичної структури. Важливою особливістю появи партій російських підприємців стало те, що вони виникали саме на базі функціонуючих представницьких організацій буржуазії. Так, Прогресивно-економічна партія зародилася у надрах Петербурзького товариства для сприяння поліпшенню й розвитку фабрично-заводської промисловості (пізніше — однойменного товариства заводчиків та фабрикантів); Торгово-промислова партія з'явилася на базі Московського біржового комітету; Всеросійський торгово-промисловий союз — Петербурзької купецької управи⁴⁸. Як відзначав В. Манжосов, саме представницькі організації, а не партії були основною формою політичного об'єднання російської буржуазії в боротьбі за відстоювання своїх інтересів у роки революції⁴⁹.

Південноросійські підприємці, зокрема їх провідна група, представлена гірничопромисловим капіталом, відмежувалася від ідеї формування політичної партії на базі своїх корпоративних структур. XXX з'їзд гірничопідприємців регіону в 1906 р. констатував: «З'їзд гірничопромисловців не є політичною установою. У нас є групові інтереси, відстоювати котрі ми покликані, й ми будемо їх відстоювати наданням точних та вмотивованих клопотань, і в такий спосіб впливатимемо на тих, у чиїх руках буде доля держави...». Разом із тим підприємцям рекомендувалося брати участь у думських виборах у рамках тих політичних партій, які відповідали їх переконанням⁵⁰. Трохи пізніше З'їзд гірничопромисловців підтвердив своє ставлення до ідеї формування власної партії: «Чи можлива й, головне, чи необхідна політична партія ... донецьких вуглепромисловців, це питання досить спірне. Але те, що донецькі вуглепромисловці можуть мати свою думку з питання, котре безпосередньо їх торкається, що вони не тільки мають право, але зобов'язані висловити свою думку до кінця, не зупиняючись перед забороненими дверима з написом «політика», — це є поза всяким сумнівом»⁵¹.

Іншими словами, для гірничопідприємців Півдня було характерним уявлення про те, що на корпоративному рівні за умови спільності економічних інтересів питання єдності політичних поглядів не є актуальним. Партійний інструментарій не розглядався промисловою буржуазією регіону як опти-

мальний механізм представництва власних інтересів. Причини цього лежали в ідеологічній та прагматичній площині. По-перше, у світогляді гірничопромисловців Півдня чітко сформувався уявлення про власну підприємницьку групу саме як економічну, а не політичну спільноту. По-друге, виокремленню спільного відповідного інтересу і формуванню політичної партії не сприяв тривалий зв'язок гірничопромисловців регіону з державною бюрократією. По-третє, тактика партійного нейтралітету відповідала характеру поведінки, тісно пов'язаної з підприємцями Півдня групи петербурзької буржуазії, представленої Постійною дорадчою конторою залізозаводчиків.

В цілому політична позиція промисловців регіону на початковому етапі революції (січень—жовтень 1905 р.) може бути охарактеризована низкою загальних положень. По-перше, велика буржуазія Півдня не виступала за кардинальну трансформацію державного устрою, а лише зазначала про необхідність його модернізації у вузькому сенсі. По-друге, саме в політичних реформах нею вбачався подальший економічний прогрес та встановлення громадського порядку. По-третє, чітко прослідковувалася думка останньої про необхідність скликання народного представництва, котре б дозволило встановити органічний зв'язок між владою й населенням. По-четверте, констатація масштабності робітничого руху була ілюстрацією неспроможності держави забезпечити порядок у суспільстві, а тому підприємці регіону робили посилений акцент на необхідності мобілізації всіх її силових ресурсів для подолання негативних наслідків революції.

Система подібних поглядів несла на собі відбиток тісного співробітництва промисловців із владою і характеризувалась як «цензовий лібералізм»⁵². Обережно критикуючи історичний режим, велика буржуазія Півдня намагалася, з одного боку, втримати вигідні напрямки співпраці з ним для збереження власного економічного становища, а з іншого, — сигналізувала уряду про посилення своєї ролі у політичному житті держави. Подібний стан речей пояснювався прагматичними міркуваннями підприємців, низьким рівнем усвідомлення ними загальнонародних потреб, відсутністю в умовах станових пережитків та соціокультурних стереотипів широкої комунікації з іншими верствами суспільства. Саме тому, як зазначав В. Фріче, всією своєю поведінкою у 1905 р. буржуазія довела, що «вона піклується лише про свої власні інтереси, а не про інтереси народу»⁵³.

Наприкінці того року спостерігалися зміни в ставленні промисловців регіону до революції. Листопадовий масовий страйк, грудневий збройний повстання, боротьба робітників за восьмигодинний робочий день, гострий антагонізм між підприємцями й пролетаріатом штовхали перших на відновлення політичного союзу з владою і повернення до старих принципів взаємовідносин між ними⁵⁴. Трансформація політичних поглядів буржуазії наприкінці 1905 р. призвела до зміни тактики її поведінки та форм діяльності на наступному етапі революції. В 1906–1907 рр. капіталісти Півдня намагалися відійти від політики, зосередитися на професійній діяльності й захисті власних економічних інтересів. У 1906 р. на XXX з'їзді гірничопромисловців великий фабрикант Кгаєвський у

своєму зверненні наголошував, що останні бурхливі події не повинні турбувати російських підприємців, і закликав їх не ставати на шлях відкритої політичної боротьби з царизмом⁵⁵. На XXXI з'їзді один із промисловців регіону прямо заявив: «З'їзд лише професійний союз, мета котрого саме захист капіталу та його інтересів»⁵⁶. Подібні акценти свідчили, що гірничопідприємці в умовах відновлення позицій самодержавства й зростання економічної дезорганізації у суспільстві вважали за необхідне повернутися до традиційних взаємовідносин із владою.

У нових умовах гірничопромисловці Півдня не полишали ідеї здобути представництво в II Державній думі. На XXXI їх з'їзді в листопаді 1906 р. М. Авдаков підкреслював, що для підприємців регіону надзвичайно важливо обрати зі свого середовища декількох членів останньої незалежно від їх приналежності до політичних партій. Вони стали б гідними виразниками інтересів усього промислового і робітничого населення Півдня імперії. Питання про участь підприємців у виборах було передане на систематичний контроль Ради з'їздів, котра повинна була скликати наради з цього питання, публікувати імена кандидатів у виборщики та сприяти їх обранню. Гірничопромисловці ухвалили також письмове звернення до виборців у Державну думу⁵⁷. Кандидатами від них було висунуто М. Авдакова й представників вугільних компаній Янчевського, Олексієва, Гордєєва⁵⁸. Апелюючи до виборців, підприємці акцентували увагу не на актуальних та злободенних питаннях розвитку суспільства, а на власному авторитеті й економічному статусі. Подібна аргументація свідчила про глибоке нерозуміння промисловцями тонкощів політичного життя в умовах зростаючих соціальних антагонізмів, про наявність непереможного розриву між великою буржуазією та широкими народними масами. Як наслідок, безпосередніх представників гірничо-підприємців регіону серед депутатів перших двох Державних дум так і не було.

Важливою складовою суспільного життя періоду революції 1905–1907 рр. було українське питання. Ставлення гірничопромисловців Півдня до національно-визвольної боротьби українського народу характеризувалось індиферентністю. Пояснювалося це передусім їх вихованням у душі імперських традицій, багатонаціональним складом буржуазії регіону, зацікавленістю в існуванні єдиної Російської імперії як потужного внутрішнього ринку, котрий би поглинав значну частину продукції їх підприємств. До того ж Південь Росії більша частина промисловців сприймала як єдиний паливно-металургійний та торговельно-транспортний комплекс, до складу котрого входили і неукраїнські території⁵⁹. О. Реєнт із цього приводу відзначав, що привабливість підприємництва все більше домінувала над національними рефлексіями. Переважаючим інтересом стало прагнення до інтеграції й посилення впливів по галузевих горизонталях та управлінських вертикалях. Регіональні мотиви у цих умовах виступали здебільшого в формі саме господарської спеціалізації⁶⁰.

З іншого боку, діяльність поліетнічної буржуазії Півдня під час революції 1905–1907 рр. фактично стала одним із факторів дезінтеграції імперського політичного простору. Важливо підкреслити, що мотиви сепаратизму форму-

валися не на ґрунті національного самоусвідомлення, а на тлі звичного господарського суперництва регіонів, характерного для великих імперій. Бажання досягти статусної незалежності від центральної влади штовхало місцевих капіталістів до прихованого «економічного сепаратизму», котрий удало подавався їх пресою як публічна політична фронда. Іншими словами, промисловці регіону несвідомо сприяли виокремленню економіко-політичного простору, котрий пізніше буде ідентифікований як «Україна». У цьому контексті досить слушною є думка В. Ващенко, котрий вважав, що саме Південь став тим регіоном, який на початку ХХ ст. переорієнтував на себе торговельний і промисловий вектор Правобережжя та Лівобережжя⁶¹. Тяжіння економічних потоків до Півдня дало старт перетворенню українських земель на єдиний народногосподарський організм. Регіон перетворився на інтегральну частину цього національно-територіального комплексу⁶². Й ця інтеграція була однією з передумов для конструювання ідеї української державності в 1917–1921 рр. Проте слід підкреслити, що у свідомості підприємців Півдня часів революції 1905–1907 рр. ці процеси сприймалися не в площині українського націотворення, а у контексті регіонального економічного корпоративізму.

Отже, революція 1905–1907 рр. для представників південноросійської гірничо-промислової буржуазії стала періодом ціннісного переосмислення відносин із державною владою, поступового подолання традиційних патерналістських уявлень і поглядів. Ідея реформування політичного устрою виникла в неї на тлі відстоювання власних економічних інтересів, дальше задоволення котрих об'єктивно потребувало нового суспільного ладу. Саме тому регіональні підприємці виступили за оптимізацію державного ладу, проведення об'єктивно назрілих політичних та соціально-економічних реформ, без яких дальше стабільне функціонування ринкової моделі господарювання було б проблематичним. Але їх політичні погляди мали обмежений і поміркований характер, не виходили за рамки вірності монархії.

Участь промисловців у діяльності ліберальних політичних партій відображала процес проникнення прогресивних ідей у середовище останніх а свідчила про поступове наростання в них опозиційних настроїв. Проте відносини ліберальних партій із гірничопідприємницькою буржуазією Півдня мали певні особливості. В конституційними демократами вони набули конфліктного характеру через те, що економічні установки й пріоритети діяльності кадетів ішли врозріз із потребами промисловців регіону. Натомість значна частина підприємців Півдня віддала перевагу октябристам, економічна програма і соціальний склад котрих більше відповідав їх інтересам та установкам.

У політичній діяльності буржуазії регіону під час революції можна виділити два умовні етапи. Перший припадав на січень–жовтень 1905 р. й характеризувався проявами обережної конструктивної опозиції та європейського лібералізму, появою записки, в якій уперше було озвучено її політичну позицію, і та схвальним ставленням до Маніфесту 17 жовтня того року. Другий етап стартував з листопада–грудня 1905 р. й відзначався трансформацією поведінки промисловців. Традиції жорсткого державного патерналізму, суворой субор-

динації соціальних груп і репресивно-каральний характер політики самодержавства зумовили повернення підприємців на платформу співпраці з урядом та їх відхід від революційного процесу.

¹ Берлин П.А. Русская буржуазия в старое и новое время. — [Втор. доп. изд.]. — Москва; Ленинград, 1925. — С. 276, 278.

² Карпачев М.Д. Истоки российской революции: легенды и реальность. — Москва, 1991. — С. 208.

³ Черменский Е.Д. Буржуазия и царизм в первой русской революции. — [Изд. 2-е., переработ. и доп.]. — Москва, 1970. — С. 12–13.

⁴ Лазанська Т. Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики XIX ст.). — К., 1999. — С. 4.

⁵ Сеф С.Е. Буржуазия в 1905 году. По неизданным архивным материалам. — Москва; Ленинград, 1926. — С. 13.

⁶ Ерманский А. Крупная буржуазия в 1905–1907 г. // Общественное движение в России в начале XX в. — Том II. — Часть 2. — Санкт-Петербург, 1910. — С. 38; Пажитнов К. Очерк развития буржуазии в России // Образование. — 1907. — № 3. — С. 69–70.

⁷ Пажитнов К. Очерк развития буржуазии в России // Там же. — № 2а. — С. 1–23; Там же. — № 3. — С. 59–88; Горн В. Борьба общественных сил в русской революции. — Вып. IV. — Москва, 1907; Меч В. Либеральная и демократическая буржуазия. — 1907. — 90 с.; Ерманский А. Указ соч. — С. 30–100; Его же. К характеристике российской крупной буржуазии // Наша заря. — 1912. — № 3. — С. 21–31.

⁸ Берлин П.А. Указ соч. — 346 с.; Сеф С. Е. Указ соч. — 128 с.

⁹ Черменский Е.Д. Указ соч. — 448 с.; Лаверычев В.Я. Крупная буржуазия в пореформенный период России (1861–1900 гг.). — Москва, 1974. — 252 с.; Старцев В.И. Русская буржуазия и самодержавие в 1905–1907 (Борьба вокруг «ответственного министерства» и «правительства доверия»). — Ленинград, 1977. — 272 с.; Шепелев Л.Е. Царизм и буржуазия в 1904–1914 гг. Проблемы торгово-промышленной политики. — Ленинград, 1987. — 272 с.

¹⁰ Крутіков В.В. Буржуазія України та економічна політика царизму в пореформенний період. — Дніпропетровськ, 1992. — 172 с.; Шандра І.О. З'їзди гірничопромисловців Півдня Росії в системі державних та громадських установ (1874–1918 рр.) : Дис. ... канд. іст. наук. — Луганськ, 2007. — 211 с.; Шляхов О.Б. Буржуазія України у суспільно-політичних процесах кінця XIX — початку XX ст. // Проблеми політичної історії України: збірник наукових праць. — 2008. — № 3. — С. 59–68; Гринчак М.О. Промислова буржуазія Півдня України та еволюція її соціально-економічних вимог у II половині XIX — на початку XX сторіччя: Дис. ... канд. іст. наук. — Дніпропетровськ, 2008. — 248 с.; Качалян А.С. Горнопромышленники Юга России (конец XIX — начало XX века). — Ростов-на-Дону, 2004. — 176 с.

¹¹ Шандра І.О. Вказ. праця. — С. 53, 173.

¹² Гиндин И.Ф. Русская буржуазия в период капитализма, ее развитие и особенности // История СССР. — 1963. — № 2. — С. 70.

¹³ Крутіков В.В. Гірничопромислова буржуазія України в початковий період революції 1905–1907 рр. // Дослідження з історії Придніпров'я: соціальні відносини та суспільна думка: збірник наукових праць. — Дніпропетровськ, 1991. — С. 75.

¹⁴ Старцев В.И. Указ. соч. — С. 7.

¹⁵ Сеф С.Е. Указ. соч. — С. 13.

¹⁶ Горнозаводской листок. — 1905. — № 15–16. — С. 7697–7698.

¹⁷ Горнозаводской листок. — 1905. — № 12–13. — С. 7634–7636; Горн В. Указ. соч. — С. 40; Ерманский А. Крупная буржуазия в 1905–1907 г. — С. 32–33.

¹⁸ Берлин П.А. Указ. соч. — С. 229.

¹⁹ Ерманский А. Крупная буржуазия в 1905–1907 г. — С. 32.

²⁰ Качалян А.С. Указ. соч. — С. 161.

²¹ Ерманский А. Крупная буржуазия в 1905–1907 г. — С. 32, 37–39.

²² Там же. — С. 51.

²³ Горнозаводской листок. — 1905. — № 17. — С. 7719.

²⁴ Ерманский А. Крупная буржуазия в 1905–1907 г. — С. 40–41.

²⁵ Сеф С.Е. Указ. соч. — С. 34.

²⁶ Рейхардт В. Партийные группировки и «представительство интересов» крупного капитала в 1905–1906 годах // Красная летопись: сборник. — 1930. — № 6 (39). — С. 16, 20.

²⁷ Сеф С.Е. Указ. соч. — С. 55.

²⁸ Шепелев Л.Е. Указ. соч. — С. 80–81.

²⁹ Рейхардт В. Указ. соч. — С. 18; Черменский Е.Д. Указ. соч. — С. 85.

³⁰ Горнозаводской листок. — 1905. — № 42–43. — С. 8154.

³¹ Ерманский А. К характеристике российской крупной буржуазии. — С. 30; Петров Ю. Предприниматели и российское общество в начале XX века // Свободная мысль. — 1992. — № 17. — С. 48–49.

³² Ерманский А. Крупная буржуазия в 1905–1907 г. — С. 55; Пажитнов К. Очерк развития буржуазии в России // Образование. — 1907. — № 3. — С. 76.

³³ Горнозаводской листок. — 1905. — № 18. — С. 7727–7729.

³⁴ Там же. — С. 7728.

³⁵ Горнозаводской листок. — 1905. — № 19. — С. 7745; Горнозаводской листок. — 1905. — № 21. — С. 7777–7778.

³⁶ Горнозаводской листок. — 1905. — № 39. — С. 8094.

³⁷ Государственный архив Российской Федерации. — Ф. 523. — Оп. 2. — Д. 32. — Л. 7–8.

³⁸ Селезнев Ф.А. Конституционно-демократическая партия в 1905–1917 гг.: экономическая программа и отношения с буржуазией: Дисс. д-ра ист. наук. — Нижний Новгород, 2006. — 600 с.

³⁹ Там же. — С. 326–327.

⁴⁰ Шелохаев В.В. Партия октябристов в период первой российской революции. — Москва, 1987. — С. 32–33.

⁴¹ *Нестерцов В.Д.* Деловая элита Донбасса XIX — начала XX вв. — Донецк, 2007. — С. 111.

⁴² *Шелохаев В.В.* Указ. соч. — С. 154.

⁴³ *Шандра І.О.* Вказ. праця. — С. 135.

⁴⁴ Центральный комитет «Союза 17 октября» в 1905–1907 годах. Документы и материалы // История СССР. — 1991. — № 2. — С. 197–198; Центральный комитет «Союза 17 октября» в 1905–1907 годах. Документы и материалы // Отечественная история. — 1992. — №4. — С. 130.

⁴⁵ Центральный комитет «Союза 17 октября» в 1905–1907 годах. Документы и материалы // История СССР. — 1991. — № 3. — С. 174–175; 177–178.

⁴⁶ Центральный комитет «Союза 17 октября» в 1905–1907 годах. Документы и материалы // Там же. — 1991. — № 5. — С. 143–144.

⁴⁷ Центральный комитет «Союза 17 октября» в 1905–1907 годах. Документы и материалы // Там же. — 1991. — № 6. — С. 152.

⁴⁸ *Голубев С.А.* Российские предприниматели в Государственной думе(1906–1917 гг.): Дис. к. ист. наук. — Москва, 2007. — С. 99; *Рейхардт В.* Указ. соч. — С. 29–30; Партии российских промышленников и предпринимателей: Документы и материалы. 1905–1906 гг. — Москва, 2004. — С. 10.

⁴⁹ *Манжосов В.А.* Представницькі організації гірничопромисловців Півдня Росії в 1917–1919 рр. // Український історичний журнал. — 1991. — № 10. — С. 77.

⁵⁰ Труды XXX съезда горнопромышленников юга России. Т. 3: Стенографические отчеты, 1906. — 1906. — С. 372.

⁵¹ Промышленность и торговля. — 1915. — № 34. — С. 714.

⁵² *Горн В.* Указ. соч. — С. 6.

⁵³ *Фриче В.М.* Что такое буржуазия? — Москва, [1917]. — 23 с.

⁵⁴ *Берлин П.А.* Указ. соч. — С. 236.

⁵⁵ Там же. — С. 166–167.

⁵⁶ *Качалян А.С.* Указ. соч. — С. 77–78.

⁵⁷ Труды XXXI съезда горнопромышленников юга России (15–28 ноября 1906 г.). — Т. 1, 1907. — С. 1–3.

⁵⁸ *Селезнев Ф.А.* Указ. соч. — С. 320.

⁵⁹ *Сердюк О.В.* Гірничопромисловці Донбасу й Подніпров`я після повалення династії Романових (березень–грудень 1917 р.) // Проблеми історії України XIX — початку XX ст. — 2001. — Вип. 2. — С. 68.

⁶⁰ *Шляхов О.Б.* Вказ. праця. — С. 62.

⁶¹ *Ващенко В.П.* Роль Півдня України в процесі інтеграції економіки українських земель в дореформений період // Записки історичного факультету Одеського національного університету ім. І.І. Мечникова. — Одеса, 2002. — Вип. 12. — С. 155–163.

⁶² *Турченко Г.Ф.* Південноукраїнський регіон у контексті формування модерної української нації (XIX — перша чверть XX ст.): Навчальний посібник. — Запоріжжя, 2008. — С. 70.